

УДК 159.923.2.01:17.021.2.0]:82(100+477)
DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2025.26.14>

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ТА СУМІЖНИХ ПОНЯТЬ У ЗАРУБІЖНІЙ ТА ВІТЧИЗНЯНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Олександр Крупнік

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000
e-mail: oleksandr.krupnik@lnu.edu.ua*

Наталія Гребінь

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, 79000
e-mail: nataliya.hrebin@lnu.edu.ua*

У статті представлено огляд зарубіжних і вітчизняних підходів до вивчення моральної самосвідомості та пов'язаних із нею феноменів. Розглянуто ключові концепції морального розвитку, представлені в працях Л. Кольберга, Ж. Піаже, М. Хоффмана, К. Гілліган, Д. Нарваез, Е. Бронфенбреннера, Е. Турієля, які висвітлюють когнітивні, мотиваційні, соціальні та емоційні аспекти становлення моральності. Окремо проаналізовано теорії моральної ідентичності, що описують інтеграцію моральних цінностей у структуру самосприйняття особистості. Диспозиційні моделі (Т. Коен, Л. Морс, Р. Ферр, С. Сюй та ін.) підкреслюють значення стійких внутрішніх рис; мотиваційні (Р. Емде, А. Колбі, У. Деймон, Г. Кочанська, Дж. Фріммер, Л. Уокер та ін.) – роль внутрішніх мотивів і механізмів саморегуляції; соціокогнітивні (А. Бандура, К. Акіно, А. Рід, Д. Лепслей, Д. Нарваез, М. Лі, Ф. Малле та ін.) – взаємодію людини з соціальним контекстом і когнітивні механізми морального вибору. Інтегративний підхід (П. Дженнінгс та ін.) об'єднує різні погляди на структурну організацію цього явища. Показано внесок вітчизняних дослідників (Р. Павелків, Л. Сокол, Ю. Алексєєва, О. Квашук, І. Цілинко, М. Заміщак, А. Зимянський, О. Головіна, Т. Некіз, М. Козігора та ін.) у дослідження моральної свідомості та моральної самосвідомості в контексті вікових особливостей, педагогічного впливу, соціалізації та розвитку ціннісно-мотиваційних і емоційних компонентів. Порівняльний аналіз зарубіжних і вітчизняних традицій дав змогу виокремити спільні принципи: інтеграцію моральних цінностей у самосприйняття, значущість внутрішньої саморегуляції та провідну роль соціального середовища. Водночас установлено відмінності, зокрема різні акценти на когнітивних, емоційно-мотиваційних або автоматизованих механізмах моральності, а також на вікових особливостях формування моральної самосвідомості. Висновки огляду можуть допомогти у формуванні подальших наукових пошуків у сфері морального розвитку та виховання.

Ключові слова: моральна самосвідомість, моральна свідомість, моральний розвиток, моральна ідентичність, моральна самооцінка, моральні емоції, моральні цінності, моральне відсторонення.

Постановка проблеми. Вивчення моральної самосвідомості є особливо актуальним у сучасних соціальних і політичних умовах, оскільки цей феномен визначає поведінкові вибори людини у складних ситуаціях і може мати суттєві наслідки не лише для окремої особистості, але й для суспільства в цілому. Порівняння зарубіжних і вітчизняних підходів дозволяє виявити змістові та методологічні розбіжності, уточнення яких є необхідним для глибшого розуміння цього явища.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження морального розвитку виникли в межах когнітивного підходу, який розглядає цей процес як поступове формування моральних суджень. Л. Кольберг виокремив три рівні морального розвитку: доконвенційний (приблизно до 9 років, коли поведінка визначається страхом покарання та особистою вигодою), конвенційний (орієнтовно 8-16 років, що характеризується прагненням до соціального схвалення та дотриманням усталених норм) та постконвенційний (орієнтований на універсальні моральні принципи та ідею суспільного договору). Кольберг підкреслював, що повної моральної зрілості людина здатна досягти лише в дорослому віці [23]. Ж. Піаже, у свою чергу, виокремив дві стадії морального розвитку: гетерономну, що ґрунтується на авторитеті дорослого, та автономну, пов'язану з формуванням внутрішньої відповідальності й саморегуляції. Він також описав вертикальні та горизонтальні зрушення, які відображають поступовий перехід дитини до моральної автономії приблизно до 12 років [28].

Альтернативні підходи підкреслюють емоційний вимір моральності. У. Деймон розглядав емпатію як природну здатність відчувати емоційні стани інших, що формується через соціальну взаємодію: немовлята реагують на плач і позитивні емоції оточення [17]. М. Хоффман визначав емпатію як емоційну реакцію на переживання іншої людини та виокремив п'ять рівнів розвитку - від автоматичних реакцій до когнітивно опосередкованих, що забезпечують співчуття й просоціальну поведінку [22]. К. Гілліган наголошувала на моральності, заснованій на турботі та відповідальності, і критично оцінювала модель Кольберга за орієнтацію на «чоловічі» принципи справедливості; вона виділяла три етапи розвитку жінок: орієнтацію на власні потреби, самопожертву та баланс між власними і чужими потребами [24]. Сучасні підходи розглядають моральний розвиток як результат взаємодії когнітивних, емоційних і соціальних процесів. Трієтична концепція Д. Нарваєз підкреслює роль емоційних зв'язків і підтримки в ранньому дитинстві для становлення співчуття та саморегуляції [27]. Екологічна модель У. Бронфенбреннера пояснює розвиток моральності впливом багаторівневого середовища - від сім'ї до культурних систем; разом із Дж. Гарбаріно він описав перехід від егоцентричних мотивів до універсальних моральних принципів [21]. Теорія соціального домену Е. Турієля трактує мораль як гнучку систему, що формується у соціальному досвіді та включає здатність критично оцінювати несправедливість і відстоювати власні переконання [29].

Згодом стало очевидним, що знання моральних норм саме по собі не гарантує моральної поведінки. Починаючи з робіт А. Блазі, моральний розвиток стали пов'язувати з формуванням особистісної ідентичності. За його концепцією, узгодженість поведінки з моральними судженнями можлива лише тоді, коли моральні цінності інтегровані в структуру особистості, визначають самоставлення та регулюють міжособистісні взаємини, забезпечуючи внутрішню послідовність переконань і вчинків [14]. Теоретичний аналіз літератури дозволив виокремити чотири основні підходи до вивчення моральності: диспозиційний, мотиваційний, соціокогнітивний і інтегративний (див. таблиця 1).

Моральність часто розглядають як сукупність внутрішніх диспозицій, що спрямовують людину на етичні або неетичні дії залежно від ситуацій. Т. Коен і Л. Морс визначають моральний характер як готовність мислити, відчувати та діяти етично, виділяючи мотиваційний, здібнісний та ідентифікаційний компоненти. Автори підкреслюють взаємозв'язок особистісних рис і ситуаційних чинників: несприятливе середовище може стимулювати неетичну поведінку, як і особи з низьким моральним характером [15]. Р. Ферр та колеги запропонували два підходи до вимірювання морального характеру: агрегований (на основі рис, таких як чесність, співчуття, справедливість) та ідіографічний (самостійна інтерпретація змісту моральності респондентом), охоплюючи когнітивний, мотиваційний, поведінковий та ідентифікаційний компоненти [20]. Близька концепція «високоморальної особи» визначає моральність через риси сумлінності, альтруїзму, дружелюбності та великодушності, що відображають етичні переконання, соціальну спрямованість і готовність до взаємодії, зокрема в китайському культурному контексті [30].

Таблиця 1

Моральні конструкти особистості у працях зарубіжних науковців

	Критерій	Представники	Концептуальне визначення поняття	Елементи структурної організації
Диспозиційний підхід	Моральність як сукупність сталих рис особистості	Т. Коен & Л. Морс (2014)	Моральний характер (moral character) - "внутрішня готовність мислити, відчувати і діяти або етично, або неетично, а також сукупність рис, що формують моральний профіль" [с. 8].	Мотиваційний компонент (стосується схильності враховувати потреби й інтереси інших людей та усвідомлювати наслідки власних дій для оточення), Здібнісний компонент (здатність ефективно контролювати поведінку), Ідентичнісний компонент (полягає у прагненні бачити себе як моральну людину та цінувати моральність як важливу частину власного «Я»).
		Р. Ферр та ін. (2022)	Моральний характер (global moral character) - "загальна схильність людини вірити в важливість моральності, бути вмотивованою діяти відповідно до моралі, поводитися морально та загалом сприймати себе як моральну особистість" [с. 1].	Глобальний моральний характер («Я - людина з сильним моральним характером»), Доменно-специфічні риси (чесності, справедливості, співчуття, лояльності, поваги й чистоти).
		С. Сью та ін. (2022)	Моральна особистість (good personality) - "конструкт, що тісно пов'язаний з традиційним розумінням морального характеру в контексті китаїської культури" [с. 3].	Базується на комплексній диспозиції, що містить чотири риси: сумлінність, альтруїзм, дружелюбність, великодушність.
Мотиваційний підхід	Роль внутрішніх мотивів і механізмів саморегуляції	Р. Емде (1999)	Моральне Я (moral self) - "явище, що формується за сприятливих умов під впливом базових мотивів у контексті взаємодії з особою, яка здійснює догляд" [с. 38].	У теорії виділено п'ять базових мотивів немовлят: активність (прагнення досліджувати і вчитися), саморегуляція (здатність контролювати поведінку і стан), соціальна пристосованість (готовність до взаємодії з іншими), афективний моніторинг (оцінка досвіду як приємного чи ні), когнітивна асиміляція (прагнення зрозуміти й адаптуватися до світу).
		А. Колбі & У. Деймон (1999)	Моральне зобов'язання (moral commitment) - "процес трансформації особистих цілей під впливом соціального середовища" [с. 343].	Виняткова ясність у розумінні моралі, глибоке усвідомлення особистої відповідальності за свої вчинки, позитивна життєва позиція: оптимізм і любов до життя, єдність між самосприйняттям і моральними прагненнями, що є центральними в ідентичності.
		Г. Кочанська (2002)	Моральне Я (moral self) - "посередник у взаємозв'язку між усвідомленим підпорядкуванням і інтегрованим поведінкою" [с. 340].	У соціалізації важливим є перехід від зовнішнього підпорядкування до внутрішньої мотивації (інтеріоризації). Усвідомлене підпорядкування ґрунтується на добровільному прийнятті правил, тоді як ситуаційне - на тиску й без глибокого внутрішнього прийняття.
		Дж. Фріммер & Л. Уокер (2009)	Моральна центральність (moral centrality) - "ступінь, до якого моральність є центральною для ідентичності особистості" [с. 1].	Модель описує гармонійну ідентичність як результат інтеграції особистих мотивів і моральних цінностей, що дозволяє зберігати баланс між власними інтересами та етичними нормами.

Продовження таблиці 1

	Критерій	Представники	Концептуальне визначення поняття	Елементи структурної організації
Соціокогнітивний підхід	Взаємодія з соціальним контекстом і когнітивні механізми морального вибору	А. Бандура (1999)	Моральне відсторонення (moral disengagement) - "раціоналізація неетичної поведінки, щоб виправдати її або подати як морально прийнятну" [с. 1].	Дослідник визначає вісім когнітивних механізмів, які поділяються на чотири групи (локуси): поведінкову (виправдання дії через її "користь", м'якші формулювання, порівняння з гіршими вчинками), агентну (перекладання або розподіл відповідальності), результатів (заперечення або применшення шкоди), жертви (знеособлення або звинувачення постраждалого).
		К. Акіно & А. Рід (2002)	Моральна ідентичність (moral identity) - "само-сприйняття, організоване навколо набору моральних рис" [с. 1424].	Внутрішня складова (internalization) - когнітивне усвідомлення і глибока інтеграція моральних цінностей у власну Я-концепцію (прийняття моральних переконань як частини себе). Публічна складова (symbolization) - прояв моральної ідентичності через видимі поведінку у соціумі (активне демонстрування моральних рис).
		Д. Лепслей & Д. Нарваез (2004)	Моральна особистість (moral personality) - "індивід, для якого моральні конструкції є доступними і легко активуються під час обробки соціальної інформації" [с. 200].	Динамічна система когнітивних схем, які постійно готові ефективно обробляти соціальну інформацію, а не статичний набір рис.
		М. Лі та ін. (2007)	Моральні установки спортсменів (moral decision-making attitudes) - сприйняття морального вибору в спорті, особливо щодо дій, які можна вважати шахрайством [с. 373].	Прийняття шахрайства (готовність виправдовувати або використовувати нечесні методи для виграву), Орієнтація на перемогу (ставлення, що ставить виграти вище за етичні норми), Захист чесної перемоги (прагнення досягти результату через дотримання правил і чесну гру).
		Ф. Малле (2020)	Моральні судження (moral judgments) - "оцінювальні судження, які індивід формує у відповідь на порушення моральних норм" [с. 1].	Оцінки (швидка інтуїтивна реакція «добре-погано»), Судження щодо норм (усвідомлена оцінка дозволених дій), Судження про неправильність (оцінка умисного порушення моральних норм), Судження про провини (всебічний моральний аналіз з урахуванням намірів, мотивів і виправдань).
Інтегративний підхід	Об'єднує різні погляди на структурну організацію феномену	П. Дженнінгс та ін. (2014)	Моральне Я (moral self) - "складне поєднання моральних конструктів і процесів, що, залучають когнітивні та емоційні саморегуляторні здатності, необхідні для моральної поведінки" [с. 2].	Інтерналізація включає моральні судження (moral judgment disposition) та самоусвідомлену моральну орієнтацію (self-conscious moral orientation), Символізація - моральні емоції (self-conscious moral emotions), моральну силу у вчинках (moral strength) і моральну центральність (moral centrality).

Р. Емде наголошує, що моральність базується на афективних сигналах і процедурному знанні - внутрішньо засвоєних правилах, що діють навіть на несвідомому рівні, та виділяє базові мотиви немовлят, які формують емоційну основу морального «Я» у взаємодії з батьками [18]. Подібно А. Колбі та У. Деймон підкреслюють поступову трансформацію переконань і поведінки під впливом соціального середовища: узгодженість зовнішніх вимог і особистих прагнень забезпечує ясність розуміння правильного, усвідомлення

відповідальності, оптимізм і єдність між образом «Я» та моральними стремліннями [16]. Г. Кочанська зазначає, що моральні цінності формують самосприйняття дитини через батьківську взаємодію, а моральне «Я» виступає внутрішнім регулятором поведінки, де співвідношення зовнішнього підпорядкування правилам і внутрішньої мотивації визначає стійкість моральних дій [32]. Дж. Фріммер і Л. Уокер пропонують модель узгодження моральної ідентичності, у якій особисті мотиви інтегруються з моральними цінностями, забезпечуючи цілісність «Я» та можливість конструктивного вирішення конфліктів між індивідуальними й колективними прагненнями [19].

К. Акіно та А. Рід розглядають моральну ідентичність як комплекс моральних якостей, цілей і моделей поведінки, що включає внутрішню та публічну складові, які не завжди збігаються [12]. Згідно з поглядами Д. Лепслей та Д. Нарваез, когнітивні схеми інтегрують самоусвідомлення, значущі цілі та емоції, формуючи динамічну когнітивно-афективну систему, здатну адаптуватися до соціального контексту [25]. У разі розбіжності між поведінкою та внутрішніми моральними нормами люди можуть застосовувати стратегії саморегуляції, що відображає модель морального відсторонення А. Бандури; його вісім механізмів, згрупованих у чотири локуси - поведінковий, агентний, результативний і локус жертви, - дозволяють раціоналізувати або виправдовувати неетичні дії, перекладати відповідальність, ігнорувати наслідки чи дегуманізувати постраждалих [13]. Ф. Малле визначає моральні судження як оцінні рішення у відповідь на порушення норм, виокремлюючи чотири типи: швидкі первинні реакції, судження щодо норм, судження про неправильність та судження про провину [26]. Разом ці концепції показують, що моральна ідентичність і поведінка формується через взаємодію внутрішніх рис, когнітивних процесів та соціально-культурного контексту.

Результатом узагальнення теоретичних досліджень стала модель емерджентного морального «Я», запропонована П. Дженнінгсом та колегами, яка описує взаємодію когнітивних, афективних і саморефлексивних компонентів через внутрішні (схильність до моральних суджень і моральна орієнтація) та публічні (моральні емоції і моральна сила) складові. Поняття «моральної центральності» визначає ступінь інтеграції цінностей у Я-концепцію. Чим більше моральні цінності є невід'ємною частиною самосприйняття, тим послідовніше людина приймає рішення, координує свою поведінку та взаємодіє з іншими. Це формує стійку моральну поведінку у різних життєвих контекстах і забезпечує цілісність морального «Я» [31].

В Україні зростання наукового інтересу до морального розвитку особистості пов'язане з розвитком вікової та педагогічної психології. Значний внесок у формування концепцій морального та духовного розвитку зробили такі вчені, як Г. Костюк, С. Максименко, З. Карпенко, О. Кульчицька, О. Кононко та інші. Вони відзначали важливість моральних цінностей, розвитку міжособистісних стосунків і духовності. Останні два десятиліття тематика морального розвитку активно розширюється, що відображено у дослідженнях Р. Павелківа, Л. Сокол, Ю. Алексєєвої, О. Квашук, І. Цілінко, А. Заміщак, А. Зимянського, О. Головіної, Ю. Тимош, Т. Некіз, М. Козігорої та інших, які поглибили теоретичні й практичні аспекти цієї проблеми. У вітчизняних дослідженнях ключову роль відіграють поняття моральної свідомості та моральної самосвідомості. Якщо моральна свідомість охоплює засвоєння етичних норм, цінностей і соціальних очікувань, що регулюють міжособистісні взаємини, то моральна самосвідомість передбачає їхню інтеріоризацію та усвідомлене включення у внутрішній світ особистості. Вона проявляється у здатності осмислювати власну моральну позицію, приймати відповідальні етичні рішення та оцінювати вчинки й наміри - як свої, так і інших - з позицій внутрішніх переконань і моральних почуттів (див. таблиця 2).

Таблиця 2

**Зміст та структура моральної самосвідомості та суміжних понять
у працях українських науковців**

	Концептуальне визначення поняття	Елементи структурної організації
Р. Павелків (2005)	<i>Моральна самосвідомість - "утворення індивідуальної психіки, що є відносно самостійною сферою моральної свідомості, в якій зафіксовані уявлення про себе як суб'єкта моральності" [с. 87].</i>	<i>Когнітивний</i> (знання моральних норм, позитивне ставлення до них, уміння здійснювати моральне оцінювання, виокремлювати підстави власних вчинків, здійснювати моральне самооцінювання, а також шукати альтернативні шляхи вирішення проблем), <i>Емоційний</i> (передбачає здатність відчувати емоційні стани інших учасників конфліктно-проблемної взаємодії, емоційно відгукуватися на події, позначати та контролювати власні емоційні стани), <i>Поведінковий</i> (виявляється у вчинках, продиктованих моральними мотивами).
Л. Сокол (2006)	<i>Готовність до морального вибору - "певний рівень розвитку моральної самосвідомості підлітка, що досягається на засадах набуття ним складного комплексу морально-етичних якостей, які дають можливість самостійно, відповідально та ініціативно самовизначитися в ситуації наявності декількох моральних альтернатив" [с. 57].</i>	<i>Когнітивний</i> (розуміння моральних понять, здатність до моральної рефлексії та саморефлексії), <i>Емоційно-ціннісний</i> (узгодженість між цінностями-цілями та цінностями-засобами, усвідомлення власних ціннісних пріоритетів, емпатію, відповідальність, автономність від соціальних очікувань, а також емоційно-ціннісне ставлення до інших), <i>Саморегуляційний</i> (виявляється у здатності прогнозувати власні дії та поведінку в ситуаціях морального вибору і дотримуватися сформованих принципів моральної поведінки).
Ю. Алексєєва (2006)	<i>Моральна самосвідомість - "складноорганізована психологічна система, що включає інтеріоризовані в процесі соціалізації моральні цінності у формі переконань, нормативних і еталонних установок; регулюючі механізми, що дозволяють співвідносити власні вчинки і спонукання із засвоєними особистістю моральними імперативами; ціннісне ставлення індивіда до себе та до оточення, що формується в процесі взаємодії" [с. 43].</i>	<i>Когнітивний</i> (розуміння моральних понять, моральна рефлексія та інтроспекція), <i>Емоційно-ціннісний</i> (пов'язаний з розвитком домінуючих цінностей: почуття відповідальності, емпатії, що впливають на їх моральні позиції, вибір цілей, інтересів, мотивацію поведінки), <i>Поведінковий</i> (самоконтроль, моральний вибір і вчинки).
О. Квашук (2008)	<i>Моральна свідомість - "один з компонентів свідомості людини як цілісної структури, що відображає сутність асиміляції особистісно-суспільної моралі, що характеризується глибоким особистісним змістом. Розвиток моральної свідомості особистості розглядається в процес усвідомлення, засвоєння, прийняття людиною моральних норм та правил, з метою подальшого перетворення їх у дієвий регулятор поведінки" [с. 15].</i>	<i>Когнітивна складова</i> (усвідомлення людиною моральних імперативів у співвідношенні з конкретним іншим та власним Я, усвідомлення іншого та себе як суб'єкта моральної поведінки, морально-ціннісної орієнтації), <i>Емоційно-оцінна складова</i> (моральні переживання та почуття, моральні цінності та ідеали, моральна самооцінка, мотиви моральної поведінки, потреба в моральній самореалізації тощо), <i>Конативна складова</i> (реалізація особистістю моральних норм, моральний самоконтроль, особистісне реагування на моральні аспекти поведінки іншого).

Продовження таблиці 2

	Концептуальне визначення поняття	Елементи структурної організації
І. Цілінко (2013)	Моральні почуття - “форма відображення дійсності, у якій виявляється суб’єктивне відношення людини до світу, здійснюють оцінювання середовища за критеріями добра зла, моральності - аморальності, сприяння життю або загрози життю” [с. 17]. У структурі моральної сфери особистості виступають емоційним компонентом моральної свідомості.	Моральні якості (колективізм, солідарність, альтруїзм, обов’язок, відповідальність тощо), Моральні почуття (можуть переживатись у вигляді почуття симпатії і антипатії, уподобання і відчуженості, поваги і презирства, вдячності і невдячності, любові і ненависті, почуття товариства і дружби, патріотизму, почуття обов’язку і совісті), Моральні цінності та орієнтації (виступають інтегральним утворенням моральної свідомості, яке включає моральні норми, оцінки, уявлення, поняття, принципи, ідеали, що забезпечує спрямованість свідомості), Моральні стосунки (відображають ставлення в результаті взаємин з оточуючими на основі дотримання норм моралі).
М. Заміщак (2014)	Моральна самооцінка - “процес і результат оцінювання моральної сфери своєї особистості, моральних аспектів власної поведінки, діяльності та спілкування на основі засвоєних моральних норм, ідеалів та в результаті моральної ідентифікації і самоідентифікації з образом позитивних чи негативних морально-оцінних еталонів незалежно від різних умов, ситуацій” [с. 58].	Когнітивна складова (моральне самоусвідомлення, пізнання інших), Емоційно-мотиваційна сфера (пов’язана з афективно-потребовим виміром морального самооцінювання, із відповідальністю за дотримання моральних норм та розвитком моральних почуттів), Поведінково-вольова (вміння користуватися еталонами, самооцінними діями морального самооцінювання, вільно робити моральний вибір), Морально духовна (вміння морально самооцінювати через призму морально-духовних цінностей).
А. Зимянський (2015), Ю. Тимош (2018)	Моральна самосвідомість - “специфічна форма моральної свідомості, предметом якої виступає вона сама, а також особистість як її носій. Моральні цінності, норми, ідеали, принципи постійно перевіряються і співставляються із власним Я, набувають особистісного сенсу, в результаті чого виникає Я-моральне” [с. 17].	Когнітивна складова (розуміння моральних понять, сформованість моральних переконань, моральна рефлексія та інтроспекція), Емоційно-ціннісна складова (стосується моральних почуттів та домінуючих моральних цінностей), Поведінкова складова (включає моральну саморегуляцію, яка проявляється у моральному самоконтролі, моральному виборі та моральних вчинках).
О. Головіна (2016)	Моральна самосвідомість - “самосвідомість, що приносить системне мислення і займає діалогічне відношення до реальності з точки єдності розуму і серця, інтеграції високого рівня знань, любові і волі, забезпечує нормативну основу для переосмислення існуючого рівня освіти” [с. 29].	Моральний компонент у структурі духовного інтелекту виявляється через моральну спрямованість, систему цінностей, рефлексію, інтуїцію, екзистенційну відповідальність, прагнення до самоактуалізації (автономність, здатність до контактів, аутосимпатію), а також через милосердя, свободу, релігійні орієнтири та зовнішні форми релігійності.

Закінчення таблиці 2

	Концептуальне визначення поняття	Елементи структурної організації
Т. Некіз (2023)	Моральний вибір - “складний етичний акт діяльності, спрямований на визначення одної з можливих альтернатив на засадах відповідальності та свободи. Це відбувається завдяки достатньому рівню розвитку моральної свідомості та системи моральних цінностей” [с. 92].	Вирізняє етапи морального вибору, на кожному з яких провідну роль відіграють певні цінності: усвідомлення виклику (гідність, совість), оцінка моральних якостей (емпатія, доброчесність), внутрішня боротьба мотивів (моральна обов’язковість, вмотивованість), ухвалення рішення (відповідальність), здійснення вибору (свобода), остаточна моральна саморегуляція (справедливість).
М. Козігора (2023)	Моральна травма - “емоційний дистрес, який виникає після певних дій чи бездіяльності у потенційно морально травматичних ситуаціях внаслідок порушення внутрішніх переконань та моральних цінностей особистості” [с. 78].	Моральне травмування знаходить своє відображення у системі норм і оцінок, що виявляються у роздумах, поведінці, емоційних станах та подальших наслідках для особистості.

Моральна самосвідомість зазвичай включає три взаємопов’язані компоненти: когнітивний (усвідомлення моральних норм і самооцінка), емоційно-ціннісний (моральні почуття та ціннісні орієнтації) і регулятивно-поведінковий (самоконтроль і втілення принципів у діях). Однак, акценти досліджень різняться залежно від теоретичної позиції автора. Зокрема, Р. Павелків підкреслює роль моральних почуттів - совісті, емпатії, провини - як основи саморегуляції, виділяючи когнітивний компонент для розуміння норм і емоційний для розвитку усвідомлених моральних принципів; експериментальні дані свідчать про підвищення асертивності та зниження агресії у підлітків після корекційних програм [6]. І. Цілінко розглядає моральні почуття як внутрішній мотиватор поведінки, проявляючись у симпатії, повазі та відчутті обов’язку; драматичні ситуації та мистецтво можуть активізувати приховані почуття, формуючи цілісний образ «Я» та стимулюючи моральне зростання [9]. М. Замішак робить акцент на розвитку внутрішньої самооцінки та образу «морального Я», що формується через оцінку різних аспектів «Я» та досвід взаємодії з іншими; молодший шкільний вік є сприятливим періодом для цього завдяки розвитку інтелекту, мотивації, емоцій, підтримці дорослих та рефлексії над власними вчинками [10]. О. Головіна пропонує розглядати моральну самосвідомість через духовний інтелект, що поєднує когнітивний, афективний і конативний складники, формуючи багатовимірну структуру для розвитку самосвідомості та ефективного самоконтролю «Я» у складних моральних ситуаціях [2].

Окремі автори підкреслюють важливість вольових зусиль і відповідальності у складних моральних дилемах. Л. Сокол розглядає моральний вибір як рушійну силу розвитку самосвідомості підлітків, що проходить три етапи: ситуативний (поведінка визначається зовнішніми обставинами та схваленням значущих осіб), суб’єктивний (підлітки обирають норми відповідно до уявлення про ідеальне «Я», активуючи децентрацію та оцінку власних вчинків за моральними стандартами) та етап формування особистісного ставлення до норм (здатність до саморефлексії, усвідомлення цінностей, структурування життєвих ситуацій і прийняття обґрунтованих рішень у моральних дилемах) [7]. Т. Некіз виділяє етапи морального вибору як усвідомлення ситуації, аналіз цінностей, боротьбу мотивів, прийняття рішення, безпосередній вибір і моральну саморегуляцію, підкреслюючи ключову роль цінностей у керуванні рішеннями та поведінкою [5]. Важливим аспектом є трансформація особистісних цінностей і роль самоконтролю у стабілізації моральних орієнтацій. У моделі А. Зимянського моральна самосвідомість включає три інтегральні

компоненти: відношення «Я-Інший» (цінування інших та утвердження власного морального «Я»), моральну совість (внутрішній компас, що проявляється у чесності, відповідальності, емпатії та переживанні провини, сорому чи гідності) та моральну позицію (стійка етична спрямованість через систему цінностей, переконань і норм) [11]. Ю. Алексеева підкреслює, що ефективна саморегуляція формується через ціннісне ставлення до норм, нормативне «Я» та мотиваційні утворення; її програма розвитку моральної самосвідомості включає когнітивний (7 занять), емоційно-ціннісний (5 занять) і поведінковий (4 заняття) блоки для розвитку моральної рефлексії, емпатії, відповідальності та саморегуляції. Експериментальні дані показали підвищення засвоєння моральних понять і здатності до саморегуляції серед підлітків [1].

Моральна самосвідомість розвиває моральну свідомість, інтегруючи моральні норми у власне «Я» та формуючи здатність до рефлексії, самоконтролю й відповідального вибору. Ю. Тимош визначає її як процес рефлексивного осмислення моральних смислів і цінностей на двох рівнях: емоційно-почуттєвому (почуття та реакції на міжособистісні стосунки) і раціонально-теоретичному (знання про норми, принципи та ідеали); вона виокремлює три рівні моральної свідомості студентів - преконвенційний, конвенційний і постконвенційний, останній вирізняється високим альтруїзмом і моральною відповідальністю [8]. О. Квашук акцентує соціальний аспект моральної свідомості, що формується у взаємодії з культурним середовищем; моральне виховання полягає у перетворенні зовнішніх вимог на внутрішні мотиви саморегуляції. Вона наголошує на критичній оцінці медіаконтенту, розвитку медіаграмотності та емоційної компетентності, що стимулює емпатію й усвідомлену моральну поведінку [3]. Поєднуючи ці підходи, моральна самосвідомість формується на межі внутрішніх переживань і зовнішніх впливів: від особистісної рефлексії до соціально-культурної взаємодії, інтегруючи індивідуальні моральні переконання з критичним осмисленням соціальних норм і медіа-впливів.

Окремий інтерес становить дослідження М. Козігори, присвячене феномену моральної травми - емоційного дистресу, який виникає внаслідок порушення базових моральних переконань і супроводжується внутрішнім конфліктом та почуттям втрати моральної цілісності. Особливість роботи - фокус на дорослій аудиторії (~30 років), на відміну від попередніх досліджень, орієнтованих на молодших респондентів. Урахування моральних чинників є важливим для створення ефективних психологічних інтервенцій для військових і цивільних у кризових ситуаціях. Моральна травма пов'язана з тривалим стресом, бойовою травмою, ПТСР і проявляється через провину, сором, замкнутість, депресію, страх і психофізичне напруження. Дослідниця наголошує, що ключовим механізмом подолання етичних дилем і запобігання моральній травмі є моральна самосвідомість - поєднання саморефлексії, самоставлення та саморегуляції [4].

Висновки. Попри термінологічні відмінності, зарубіжні й вітчизняні концепції спираються на спільні засади: засвоєння моральних норм та їхню ціннісну роль у формуванні морального «Я».

Моральна самосвідомість розглядається як поєднання стабільних рис і динамічних процесів, що змінюються під впливом часу, контексту та соціального середовища. Зарубіжні дослідження акцентують взаємодію особистих цілей, переконань і соціальних очікувань, тоді як вітчизняні - вікову динаміку, особливо в молодому віці.

Ключовим є процес інтеріоризації норм через взаємодію з дорослими, що сприяє розвитку внутрішньої саморегуляції. Обидва підходи підкреслюють значення внутрішнього осмислення як механізму формування моральної самосвідомості та ідентичності. У зарубіжних теоріях акцент робиться на моральному орієнтуванні та інтеграції цінностей у структуру «Я», у вітчизняних - на внутрішньому аналізі та моральній самооцінці.

Структурно підходи подібні: зарубіжні моделі виокремлюють внутрішній (інтерналізація) та зовнішній (символізація) компоненти, а вітчизняні - когнітивний, емоційно-ціннісний і регулятивний рівні.

Відмінності полягають у фокусі: зарубіжні роботи частіше аналізують автоматичні, несвідомі механізми моральної поведінки та баланс між внутрішніми переконаннями й їхнім зовнішнім проявом; вітчизняні - свідомі емоційно-мотиваційні процеси й вікові особливості формування моральності. Значний вплив має соціальне середовище - родина, освіта, культура та життєві етапи.

Список використаної літератури

1. Алексєєва, Ю.А. (2006). Становлення моральної самосвідомості підлітків у процесі психологічного консультування: дис. на здобуття наук. ступеня к.п.н: спец. 19.00.07. Київ, 230 с.
2. Головіна, О.Ю. (2016). Особливості духовного інтелекту у процесі розвитку моральної самосвідомості у студентів: дис. на здобуття наук. ступеня к.п.н: спец. 19.00.07. Харків, 235 с.
3. Квашук, О.В. (2008). Психологічні чинники впливу телебачення на становлення моральної свідомості молодших школярів: дис. на здобуття наук. ступеня к.п.н: спец. 19.00.07. Івано-Франківськ, 164 с.
4. Козігора, М.А. (2023). Психологічні особливості прояву моральної травми під час воєнного конфлікту: дис. на здобуття ступеня доктора філософії: спец. 19.00.01. Луцьк, 163 с.
5. Некіз, Т.А. (2021). Моральний вибір особистості юнацького віку у філософському та психологічному контексті. Освіта і наука. Випуск 1. С. 1-2.
6. Павелків, Р.В. (2005). Розвиток моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці: дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. психолог. наук: спец. 19.00.07. Рівне, 455 с.
7. Сокол, Л.М. (2006). Моральний вибір як умова становлення самосвідомості особистості підлітка: дис. на здобуття наук. ступеня к.п.н: спец. 19.00.07. Київ, 267 с.
8. Тимош, Ю.В. (2018). Психосемантика моральної свідомості особистості: дис. канд. психол. наук. спец. 19.00.01. Луцьк, 257 с.
9. Цілинко, І.О. (2013). Особливості моральних почуттів особистості у драматичних ситуаціях: дис. на здобуття наук. ступеня к.п.н: спец. 19.00.01. Херсон, 177 с.
10. Заміщак, М.І. (2014). Психологічні умови становлення моральної самооцінки молодших школярів: дис. на здобуття наук. ступеня к.п.н: спец. 19.00.07. Дрогобич, 268 с.
11. Зимянський, А.Р. (2015). Психологічні умови розвитку моральної самосвідомості підлітків: дис. на здобуття наук. ступеня к.п.н: спец. 19.00.07. Дрогобич, 230 с.
12. Aquino, K., Reed, A. (2002). The Self-Importance of Moral Identity. *Journal of Personality and Social Psychology*. Vol. 83. P. 1423-1440.
13. Bandura, A. (1999). Moral disengagement in the perpetration of inhumanities. *Personality and Social Psychology Review*, 3. P. 193-209.
14. Blasi, A. (1983). Moral Cognition and Moral Action: A Theoretical Perspective. *Developmental Review*. Vol. 3. P. 178-210.
15. Cohen, T., Morse, L. (2014). Moral character: What it is and what it does. *SSRN Electronic Journal*. DOI:10.2139/ssrn.2443685.
16. Colby, A., Damon, W. (1999). The development of extraordinary moral commitment. In M. Killen & D. Hart (Eds.), *Morality in everyday life: Developmental perspectives*. P. 342-370.
17. Damon, W. (1999). The moral development of children. *Scientific American*. Vol. 281. P. 72-78.
18. Emde, R. (1992). Amae, intimacy, and the early moral self. *Infant Mental Health Journal*. Vol. 13 (1). P. 34-42.

19. Frimer, J., Walker, L. (2009). Reconciling the self and morality: An empirical model of moral centrality development. *Developmental Psychology*. Vol. 45(6). P. 1669-1681.
20. Furr, R., Prentice, M., Parham, A., & Jayawickreme, E. (2022). Development and validation of the moral character questionnaire. *Journal of Research in Personality*. Vol. 98. P. 1-12.
21. Garbarino, J., Bronfenbrenner, U. (1976). The socialization of moral judgment and behavior in cross-cultural perspective. In: T. Lickona (ed.), *Morality: a handbook of moral development and behavior*. New York: Holt, Rinehart, and Winston. pp. 70-83
22. Hoffman, M. (1996). Empathy and Moral Development. *The Annual Report of Educational Psychology in Japan*. Vol. 35. P. 157-162.
23. Kohlberg, L. (1984). *The psychology of moral development: The nature and validity of moral stages*. San Francisco, CA: Harper and Row, 729 p.
24. L, Li. (2024). Gilligan's Theory of Moral Development. *The ECPH Encyclopedia of Psychology*. P. 577-578.
25. Lapsley, D., Narvaez, D. (2004). A social-cognitive approach to the moral personality. In D. K. Lapsley & D. Narvaez (Eds.), *Moral development, self, and identity*. P. 189-212.
26. Malle, B. (2022). Moral Judgments. *Annual Review of Psychology*. Vol. 72. P. 293-318.
27. Narvaez, D. (2009). Triune Ethics Theory and moral personality. *Moral Personality, Identity and Character: An Interdisciplinary future*. P. 136-158.
28. Piaget, J. (1965). *The moral judgment of the child*. New York: Free Press, 410 p.
29. Turiel, E. (2008). The Development of Morality. *The Handbook of Life-Span Development*. P. 473-508.
30. X, Xu et al. (2022). Good Personality and Subjective Well-Being: Presence of Meaning in Life and Perceived Social Support as Mediators. *Environ. Res.* <https://doi.org/10.3390/ijerph192114028>.
31. Jennings, P., Mitchell, M., Hannah, S. (2014). The moral self: A review and integration of the literature. *Journal of Organizational Behavior*. Vol. 36 (1). P. 104-168.
32. Kochanska, G. (2002). Committed Compliance, Moral Self, and Internalization: A Mediation Model. *Developmental Psychology*. Vol. 38 (3). P. 339-351.

THEORETICAL ASPECTS OF RESEARCH ON MORAL SELF-CONSCIOUSNESS AND RELATED CONCEPTS IN FOREIGN AND DOMESTIC LITERATURE

Oleksandr Krupnik

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska St., Lviv, Ukraine, 79000
e-mail: oleksandr.krupnik@lnu.edu.ua*

Nataliia Hrebin

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska St., Lviv, Ukraine, 79000
e-mail: nataliya.hrebin@lnu.edu.ua*

The article presents an overview of both international and domestic approaches to the study of moral self-consciousness and related phenomena. Key concepts of moral development, as discussed in the works of L. Kohlberg, J. Piaget, M. Hoffman, C. Gilligan, D. Narvaez, U. Bronfenbrenner, and E. Turiel, are examined, highlighting cognitive, motivational, social, and emotional aspects of moral formation. Theories of moral identity, which describe the integration of moral values into the structure of self-perception, are analyzed separately. Dispositional models (T. Cohen, L. Morse, R. Ferr, S. Xu, et al.) emphasize the importance of stable internal traits; motivational models (R. Emde, A. Colby, W. Damon, G. Kochanska,

J. Frimer, L. Walker, et al.) highlight the role of internal motives and self-regulation mechanisms; social-cognitive models (A. Bandura, K. Aquino, A. Reed, D. Lapsley, D. Narvaez, M. Lee, F. Malle, et al.) focus on the interaction between the individual and the social context, as well as the cognitive mechanisms of moral decision-making. Integrative approaches (P. Jennings et al.) combine multiple levels of analysis, ranging from individual-psychological to social perspectives. The contribution of domestic researchers (R. Pavelkiv, L. Sokol, Yu. Alekseeva, O. Kvashuk, I. Tsilinko, M. Zamishchak, A. Zymiansky, O. Holovina, T. Nekiz, M. Kozigora, et al.) to the study of moral consciousness and moral self-consciousness is highlighted, particularly in the context of age-related characteristics, pedagogical influence, socialization, and the development of value-motivational and emotional components. A comparative analysis of foreign and domestic traditions allowed for the identification of common principles: the integration of moral values into self-perception, the significance of internal self-regulation, and the leading role of the social environment. At the same time, differences were noted, particularly regarding emphasis on cognitive, emotional-motivational, or automatic mechanisms of morality, as well as age-specific features in the formation of moral self-consciousness.

Key words: moral self-consciousness, moral consciousness, moral development, moral identity, moral self-evaluation, moral emotions, moral values, moral disengagement.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 24.11.2025
Дата публікації: 26.12.2025